

МИРОСЛАВ — МИЛЕ МОЈСИЛОВИЋ

ДР ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ

Живот, рад и здравствене прилике његовог доба

*ОВУ МОНОГРАФИЈУ ПОСВЕЋУЈЕМ ЈУБИЛЕЈУ СТОГОДИШЊИЦЕ
СРПСКОГ ЛЕКАРСКОГ ДРУШТВА*

Од 1836, када је у Чачак дошао први лекар¹, па до седамдесетих година 19. века, кроз већ познато административно-политичко седиште, најпре пожешке нахије, затим округа чачанског, прошло је десетак школованих лекара². Према томе, Чачак је имао срећну околност, уз њега и читав чачански крај, да се кроз веома бурне деценије друштвено-економског, просветног и културног развоја савсим солидно формира као јак и запажен здравствени центар.

Такав третман, у склопу општих, не малих настојања тадашње унутрашње управе у Србији, Чачак је морао имати с обзиром на његов економско-географски и комуникациони положај. Тежња за развијеношћу здравствене службе била је, такође, диктирана и важношћу Чачка у војно-стратешком смислу, јер се он налази непосредно иза пограничне зоне према територији под турском окупацијом.

Према томе, пажња која је у санитетском погледу придавана Чачку, потврђује се и чињеницом да је ова варош, после Београда, Крагујевца и Пожаревца, међу првима добила болницу³. Из тих

разлога, кроз њега су се веома пластично преламале све санитарске реформе и законска устројства која се односе на народно здравље и социјалну политику током 19. века. Међутим, седам деценија овог века, по много чему, представља својеврстан раскид са многим елементима практичне примене медицинских достигнућа старе школе и настанак, у тој примени и организацији санитета, нечег квалитетно новог.

То квалитетно ново, на тадашњим лествицама савремености, у чачанском округу, односно у самом Чачку, унео је један човек. Његово име је: др ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ. На основу сачуване и доступне архивске грађе, као и усмених, аутентичних сећања старих Чачана, који су добро познавали др Кужеља, безрезервно се може тврдити да његово дело као хуманисте, народног лекара и просветитеља, као способног и вредног организатора санитарске службе, превазилази чачанске оквире. Другим речима, сви ови квалитети, који се по многоструком утицају на прогрес околине, ретко обједињују у једној личности, без бојазни да ће се погрешити, сврставају др Јарослава Кужеља у ред заслужних великана на пољу извлачења српског народа из времена заосталости на чистији простор прихватања и примене научне праксе у области народног здравља и социјалне политике. Због тога, није случајно да га др Владимир Станојевић, један од најеминентнијих наших историчара у области медицине, назива „Мачајем западне Србије“⁴. Самим тим, и ову монографију, која делимично доприноси осветљавању лика др Јарослава Кужеља и времена у коме је живео и радио, треба разумети као израз поштовања према њему и његовој доследности хуманом позиву.

ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ

У селу Најсоргену, код Броумова, на самој старој граници између Чешке и Шлеске, у време бујања либералног покрета и отпора против хабзбуршке окупације, управник царинарнице био је, у првој половини 19. века, Карол Кужељ. Оронулог здравља, очекивао је да му супруга Ана роди дете. Та жеља му се испунила. На дан 23. децембра 1846. године, Карол и Ана добили су сина ЈАРОСЛАВА⁵. После три дана, међутим, радост у дому Кужељевих замењена је тугом — отац Карол је умро.

Смрт старешине породице доноси невоље, које се, у таквим приликама, саме множе. После краћег времена, 1847. године, удова Ана, са синчићем Јарославом, напушта Најсорген и сели се у ва-

рошицу Тржиблице, у северозападној Чешкој. Ту је Јарослав Кужељ завршио два, а, затим, у Прагу преостала два разреда основне школе. Потом, мајка се поново сели. Овог пута у Литомјерице, где Јарослав похађа и завршава гимназију.

То су биле године завођења чувеног „Баховог апсолутизма“ после угушења чешког устанка, односно време јачања новог таласа националне и ослободилачке свести међу поробљеним словенским народима. Тада се свршени гимназијалац, Јарослав Кужељ, уписао на медицинске науке Бечког универзитета. Солидан као студент, млади Кужељ је, исто тако, био у најприснијим контактима са родољубивим младим студентима из своје земље и других јужнословенских народа. Најзад, 11. јуна 1875. године, упорност и воља су крунисани успехом: у свечаној дворани Бечког универзитета, са групом својих колега, Јарослав Кужељ је промовисан за „доктора целокупног лекариштва“.

Увиђајући његове способности, вредноћу и савесност, као и изванредан смисао и љубав према медицини, др Кужељу су, одмах по дипломирању, понудили место помоћног лекара (асистента) у Дечјем одељењу Бечке градске болнице у Леполдштату. Знајући да ће тиме још више проширити хоризонте свога знања, др Кужељ се није вратио кући у Чешку и понуду је прихватио. Међутим, на раду у Дечјој болници није остао дуго. Догађаји, који су убрзо уследили, из основа су изменили животну стају др Кужеља.

ДОЛАЗАК У СРБИЈУ И УЧЕШЋЕ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ

Године 1876. Србија је објавила рат Турској. Не улазећи у економски и војни потенцијал за његово вођење, ипак се мора истаћи једна чињеница која карактерише могућности санитета тог времена. Наиме, „уочи самог рата, војни санитар (Србије-прим. М. М.) имао је од особља: 19 лекара, 5 лекарских помоћника, 1 апотекара и једног апотекарског помоћника. У грађанској служби било је укупно: 69 лекара, већином странаца...“⁶

С обзиром на војни потенцијал тадашње Србије у људству, очигледно је да су такав ниво и спремност санитета били веома неповољни за успешно вођење рата против Турске. Из тих разлога, српска влада је била принуђена да се апелом обрати пријатељским земљама и од њих затражи санитарску помоћ у стручним кадровима и материјалу. Овај апел је наишао на подршку и одзив. Он је стигао и

међу чешке патриоте на Бечком универзитету, који су, задојени слободарским идејама, изражавали велику љубав према јужнословенским поробљеним народима, према томе и спремност да притекну у помоћ на страни праведног ослободилачког рата који је тада повела мала Србија. Тако је и др Јарослав Кужељ, са групом чешких медицинских стручњака дошао у Србију, непуних пет месеци после добијања докторске дипломе и запослења у Дечјој болници. Управо, он је већ 5. новембра 1875. године, четири дана по доласку, указом Министарства војног, наименован за „санитетског контрактуалног капетана II класе“ и обукао униформу српског официра.

Као војни лекар, др Кужељ је, потом, упућен у јединицу у Ивањици, која је током 1876. године водила борбе на чувеном „Јаворском фронту“. Неуморан и крајње савестан у вршењу своје лекарске дужности, он је даноноћно пружао несебичну помоћ, не само рањеницима, већ и женама, деци и осталим грађанима. То видимо из „Сведочбе лекарске“, потписане од др Кужеља и издате у Ивањици 11. марта 1876. године неком Петру Јовановићу, из села Лука.⁷

У ово време, тачније још од 1873, у Чачку је била формирана „Резервна војна болница“ и, као таква, постојала све до краја 1878. године. У њој је прихваћен и лечен велики број рањених и оболелих војника у бојевима на Јавору, Новом Пазару, Сјеници, Кладници и другим местима, од којих је 50 у Чачку умрло⁸. Приликом прекида српско-турског рата 1876. до 1877. године, једно време у овој војној болници лекарску дужност обављао је и др Јарослав Кужељ.

Поновним уласком Србије у рат против Турске 1877. године, др Кужељ одлази на „источни“ фронт Србије, у Крушевца. Тамо је био постављен за командира пољске болнице „Моравског кора“, а указом Министарства војног од 16. априла 1878. године, дакле при крају српско-турског рата, утврђен му је чин „дејствителног санитетског капетана II класе“⁹. Као руководилац војне болнице у Крушевцу, он је, такође, испољио изванредно прегалаштво, љубав и хуман однос према људима, организаторске способности и одлучност која га је карактерисала.

Такве његове особине, можда се најбоље могу упознати кроз једну изјаву дату 1878. године Министарству војном. Касније, после свршеног рата, он је копију те изјаве често показивао својим пријатељима и ратним друговима. У ствари, пољска болница у Крушевцу располагала је и резервном опремом — санитетским материјалом, ћебадима и другим. Више здравих официра, који су тада

били у Крушевцу, тражило је да им се издаду ћебад „на реверс“. То др Кужељ није дозволио. Одбио их је, иако је међу њима било официра са вишим чином од онога који је он имао. Због тога су против њега поднели пријаву Министарству војном, коме је др Кужељ упутно изјашњење, достојанственим, али категоричним тоном. Изјаву је завршио речима: „Са реверсима, господо, је не могу да покривам моје болеснике и рањенике!“¹⁹

ЧАЧАК — НОВИ ЗАВИЧАЈ

У годинама српско-турског рата, др Јарослав Кужељ је међу Чачанима стекао најбоље пријатеље и другове. Међу њима, он је, ипак, издавајао двојицу: Сретена Поповића, свештеника, иначе пароха чачанског¹¹ и Марка Милекића, угледног и честитог трговца из Чачка. Са њима је на јаворском фронту био нераздвојан. Сретен га је учио да говори и пише српски, а Марко му увек био при руци. То пријатељство, без сумње, као и љубав према српском народу, имали су пресудну улогу на даља животна опредељења др Јарослава Кужеља.

За време прекида рата 1876. године и привременог рада у „Резервној војној болници“ у Чачку, он је поново међу својим друговима са фронта. У униформи српског официра, др Кужељ велики део времена проводи у кући свештеника Сретена Поповића (данас двориште и зграде између чачанске цркве, зграде Окружног суда и куће Мишовића у Улици Бате Јанковића, познатије као „црквена кућа“). Овде, у дому пријатеља, он упознаје његову кћер Милеву, чију је руку убрзо и запросио. Али, да би дошло до склапања брака, др Кужељ је морао да испуни још једну обавезу: прелазак из римокатоличке у православну вероисповест. То је био његов други велики тренутак одлучности, у коме је, још једаред, своја верска опредељења подредио љубави према новом завичају, провереним пријатељима и својој заручници. На локрштавању, односно приликом преласка у православну вероисповест, као и на венчању са Милевом, 1. маја 1877. године, др Кужељ је за кума узео Марка Милекића. На тај начин, он се дефинитивно определио за Чачак, место у коме ће, такорећи, пет деценија провести као лекар и грађанин, уважаван и поштован од народа читавог дела Србије, од Јавора до Голије, па преко Студенице и Рашке, до Чачка и Рудника. Тако крупне и судбоносне одлуке, на које се одлучују само одважни карактери, нису

могле бити поколебане ни претњама које су, на адресу др Кужеља, долазиле из далеке Чешке. Наиме, у то време му је умрла и мајка Ана, а од родбине, по очевој лози, имао је стрица који је тада у Чешкој био бискуп, дакле човек из највишег верског врха. Када је бискуп сазнао да му је братовљев син напустио католичанство, па чак примио и српско поданство, написао је др Кужељу писмо чију садржину није тешко одгонетнути. Поред прекора, бискуп је ставио до знања свом синовцу да ће, због поступка који је учинио, бити забрављен од њега и родбине, а потом искључен и из наследства. Писмо је завршио речима да са тим што је урадио „католичка вера није ништа изгубила, али ни православна неће ништа добити...“ Међутим, један бискуп није могао представљати целу родбину и Чешку, нити у свести и срцу др Кужеља угасити љубав према новом и старом завичају. Напротив, он то ни тада, као ни касније, није раздавајао.¹²

Најзад, после свега, др Кужељ је послушао своје ратне другове и пријатеље — таста Сретена Поповића и кума са венчања, Марка Милекића: поднео је оставку на службу у српској војсци 11. новембра 1878. године. Молба му је уважена и, месец дана касније, 15. децембра, др Јарослав Кужељ буде изабран и постављен за општинског лекара у Чачку.

Овим се, практично, завршава једно веће богато животно поглавље тридесетогодишњег др Јарослава Кужеља, да би настало друго, ништа мање бурно, али неизбрисиво по светлом трагу који је иза њега остао. Долазак др Кужеља за општинског лекара у Чачку, од првог дана почео је означавати нов квалитет, како у практичној примени новије медицинске науке, тако и у борби за здравствену и општу просвећеност становништва у вароши и у селима читавог округа.

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ И СТАЊЕ САНИТЕТА

То што је др Јарослав Кужељ својим радом учинио, и по чему је у народу чачанског краја, и шире, постао и остао својеврсна легенда, неће се схватити, нити моћи оценити, ако се нема бар де-

лимитно слика здравствених прилика и стања санитета, непосредно пре и по његовом доласку у Чачак.

Санитет у тадашњем чачанском округу, може се рећи, био је, организационо и кадровски, на нивоу првих резултата остварених у овој области тадашње Србије. Иако скромни, за ондашње стање земаље и њену друштвено-економску моћ, ти резултати нису били за потцењивање. Напори који су улагани да здравствена служба, и кадровски и организационо, добије снажнији размах и утицај у народу, оцењивани су позитивно у тадашњој развијеној и културној Европи. Но, све је то, ипак, било у стадијуму првих корака једне изванредно напорне мисионарске улоге, коју је веома мали број тадашњих лекара вршио у заосталој и сиромашној средини.

Санитетом у чачанском округу, у то време, руководио је Стеван Теренчин, лекар, окружни физикус¹³. У Чачку је, пре доласка др Кужеља, више година уназад, постојала и радила Окружна болница. На основу једне „квите“ за исплаћене припадљености од 16. септембра 1869. године, у болници се налазило следеће особље: др Фердо Рајин, „управитељ болнице“, Љубомир Мацаревић, „старатељ болнице“, Захарије Д. Кундовић, „економ болнице“, Антоније Јевремовић и Тодор Гигић, болничари, Стана Трифуновић и Јелена Борђевић, куварице, и Димка Трифуновић и Цмиљка Савић, „служитељке болнице“, дакле, укупно девет лица¹⁴.

Сама Окружна болница била је смештена у скучене и неподесне просторије, узете под закуп од Фердинанда Крена, власника чачанске пиваре. У овим просторијама, које су се налазиле у Палилулама (зване „Кренове виле“ на простору између улица Ратка Митровића и Бориса Кидрича), болница је остала све док није пресељена у нове зграде 1910. године, где је и данас.

Фреквенција болесника у болници била је веома ниска. У њој је лечена махом сиротиња:ridoшли надничари, служавке, скитнице, „слуге механске“, радници и калфе. „Болница је тада била установа од које су сви бежали. Многи су је окарактерисали као „срамотно место“. Ако би се нека девојка видела у болници, њена будућност би била запечаћена; такве девојке се нису могле надати просцима... дакле, лечење се чешће сматрало срамотом него потребом.“¹⁵ Фреквенција у болници, мада не са потпуном тачношћу, може се посматрати и на основу броја умрлих у њој (табела број 1):

БРОЈ УМРАИХ У ОКРУЖНОЈ БОЛНИЦИ
У ЧАЧКУ ОД 1868—1890.

(варош Чачак, Атеница, Кулиновци и Лозница)

Год.	Број умрлих	Год.	Број умрлих	Год.	Број умрлих	Год.	Број умрлих
1868	6	1874	3	1880	34	1886	33
1869	4	1875	14	1881	18	1887	31
1870	11	1876	20	1882	32	1888	36
1871	14	1877	23	1883	31	1889	54
1872	23	1878	32	1884	39	1890	67
1873	14	1879	38	1885	27	—	—

Као што се види, у књигама умрлих чачанске цркве, у рубрици „место где је умро“, први пут су 1868. године убележена имена шест лица умрлих „у шпитаљу чачанском“, односно болници.¹⁶ Уочљиво је, међутим, да број умрлих у чачанској болници осетније расте после доласка др Кужеља у Чачак, односно када је он постао управник Окружне болнице. Тиме се, наиме, потврђује само чињеница пораста фреквенције лечених у болници, при чему је, према природи обољења, морала бити више изражена и смртност лица која су у њој тражила спас. Тај пораст броја лечених у болници је, у ствари, позитивна оцена изузетних напора др Кужеља да у народу разбије предрасуде о болници од које се бежало, а да улије поверење у науку и лекаре.

Што се тиче лекарског кадра, поред окружног физикуса, чије је седиште било у Чачку, у вароши се од 1850. године смењивало неколико „варошких доктора“. Било је интервала када је Чачак остајао без „варошког лекара“. Да поменемо неколико имена: др Мита Ракићевић¹⁷, Прокопије Каралић, др Алојз Кофман, др Милосав Павловић¹⁸. . . Чачак је 1864. године остао без „варошког лекара“, али га ни наредне две-три године није добио, иако је за њега предвиђала општина 250 талира годишње плате. То су само неколико примера који показују колики је био недостатак у високостручном медицинском кадру, упркос томе што је Чачак био окружно место и варош са динамичним развојем, управо у другој половини 19. века.

До 1873. у Чачку није постојала ни апотека. До тада лекове су и за болницу и за себе набављали лекари, носили их са собом и давали болесницима, најчешће на лицу места. Међутим, у времену кад је још жестоко цветало надрилекарство, лекове су набављали и продавали трговци. Тек је 19. априла 1872. године Министарство унутрашњих дела Србије дало дозволу за отварање „апотекарске радње“ (мисли се на апотекарску делатност — прим. М. М.) Ивану Стојшићу. Просторије за апотеку он је уређивао и опрему добављао све до 11. априла 1873. године када је у Чачку, први пут, апотека, коначно, отворена¹⁹.

Општој просветној, културној и здравственој заосталости, као и економском сиромаштву, становништво је плаћало вишеструки данак. Висок проценат морбидитета и морталитета, који су карактерисали опште здравствене прилике у тако заосталој Србији све до последњих деценија 19. па и почетка 20. века, могу се веома добро илустровати чачанским примерима. Оставимо на страну обрађене податке за сваку деценију од 1800. године. Узмимо само, на пример, 1875. годину, непосредно пред долазак др Кужеља. Те године у Чачку је рођено 79 деце, а умрла су укупно 82 лица од којих је 64 деце до 10 година старости. Или: исте године, на подручју Чачка и околних села Атенице, Кулиноваца и Лознице, рођено је укупно 134 деце, а умрло 160 лица, међу којима је било 86 деце до 10 година²⁰.

БРОЈ РОБЕНИХ И УМРЛЕ ДЕЦЕ ДО 10 ГОДИНА
у времену од 1881—1890. године (варош Чачак и села:
Атеница, Кулиновци и Лозница)

Година	С е л а		Ч а ч а к	
	рођено	умрло	рођено	умрло
1881	58	13	79	27
1882	60	26	105	30
1883	67	17	118	29
1884	56	18	111	31
1885	67	25	118	46
1886	52	18	110	33
1887	72	31	125	56
1888	63	28	119	40
1889	80	29	115	72
1890	64	33	99	41
Укупно	639	237	1099	407

У ово време Чачак је имао између 2.500 и 2.600 становника²¹. Из овога произилази да је морталитет у Чачку 1875. године износио 3,48, а наталитет 3,17 одсто, што представља веома неповољан међусобан и појединачан однос према броју становника. Оваквом стању доприносиле су врло често епидемичне заразе: дифтерије, шарлаха, великих и малих богиња са компликацијама, тифуса, дизентерије итд., као и лоши услови становања, једнолична и оскудна исхрана

и низак ниво просвећености и хигијенских навика највећег дела становништва, које се свему овоме супротстављало враџбинама, гатањима, бајањем и празноверицама.

Кад се ради о морталитету, запажа се једна веома интересантна појава. Наиме, посматрањем статистичких података, до којих је дошао писац ових редова проучавањем социолошких кретања Чачка и околине, лако се уочава да је морталитет био већи од наталитета по некаквим цикличним редоследима. На пример, морталитет је био већи од 1840—1843, онда, исти број година наталитет је у предности, потом, опет, морталитет расте од 1848—1850. године, итд. Последње циклично раздобље у коме је морталитет био већи од наталитета је од 1875. до 1879. године. Отада, дакле после доласка др Кужеља, па надаље, наталитет, са минималним изузецима, добија примат. Уствари, оваква циклична кретања морталитета и наталитета поклапају се са морбидитетом проузрокованим одговарајућим епидемичним налетима нарочито дечјих заразних болести: шарлаха, компликације после малих богиња, великог кашља, дифтерије итд.

Заразне болести су немилосрдно косиле децу. Наилазимо на беспримерно трагичне дане који су, последњих деценија 19. века, задесили многе чачанске, па и сеоске породице. На пример: Б. Лазаревићу, из Чачка, 1. и 2. маја 1875. године умрло је двоје деце од „гушобоље“ (крупозна дифтерија). Исти је случај, само нешто касније, са двоје деце Петронија Шилетића, земљорадника из Чачка, која су у размаку од три дана умрла од шарлаха. Још тежа несрећа задесила је 1900. године породицу Тиосава и Стојке Лазовића, абаџије из Чачка. Њима је, од 23. августа до 5. септембра умрло троје деце од дифтерије, старе од једне до четири године. У кући Владислава Рацића, чачанског трговца, за један дан умрло је двоје деце од шарлаха. И низ сличних, трагичних примера.²²

Висок проценат смртности деце родитељи су надокнађивали новим рађањима. Они су се на тај начин супротстављали епидемичним харањима заразних болести, дајући нов данак и свом сопственом незнању и непросвећености. Оваква констатација најбоље се може потврдити посматрањем и анализом података о броју породица према редоследу рађања деце у њој, на пример, у периоду од 1881. до 1890. године.

БРОЈ ПОРОДИЦА ПО РЕДОСЛЕДУ
РАБАЊА ДЕЦЕ У ЊИМА

Год.	Број породица по редоследу деце											
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV
1881	14	12	19	9	8	3	—	4	2	1	—	—
1882	25	20	21	11	5	6	4	—	3	—	—	—
1883	40	21	10	19	15	1	—	2	2	2	—	—
1884	30	22	16	11	3	5	2	3	3	—	—	—
1885	28	26	18	12	13	8	2	2	2	2	—	—
1886	31	31	15	7	6	6	7	—	3	—	1	—
1887	46	25	26	14	14	5	2	2	—	3	1	1
1888	33	26	23	6	5	8	3	2	—	—	1	—
1889	29	35	17	17	14	4	7	6	—	1	—	—
1890	24	22	15	16	7	9	7	—	—	1	—	—
Укуп- но	291	240	180	122	90	55	34	21	15	10	3	1

Као што се види из табеле, број породица које су имале од шесторо до десеторо деце, скоро да је исти са бројем породица које су рабале троје и четворо деце. Карактеристично је, притом, да је ова бројност по редоследу рабања пропорционално подједнако заступљена у Чачку и посматраним селима. Чак би се могло рећи да је у вароши било више породица са петоро и шесторо деце него у околним селима.²³

Висока смртност новорођенчади, нарочито до осамдесетих година 19. века у Чачку и околини, резултат је примитивне неге одојчади и нестручног обављања порођаја код жена. С обзиром да није

било школованих бабица, труднице су се обраћале „вичним“ старијим женама, које су се бабичлуком бавиле у виду заната. Међутим, све те „бабице“, неуке и нешколоване, примењивале су, поред врацбина и бајања, и „алат“ чија је загађеност представљала сталну и непосредну опасност за здравље породице и детета. До шездесетих година 19. века у Чачку наилазимо на „бабицу Саву поч. Г. Петра Швабе“, затим Анђу и Пелагију. Једно време, бабичлуком се бавило и по двадесетак жена, нарочито у периоду од 1870. до 1880. године. То је, уосталом, и време интензивнијег прилива варошког становништва. Ипак, међу овим женама издваја се неколико, које су, без сумње, уживале поверење и лекара, с обзиром на њихову умешност и какве-такве медицинске принципе. Такав је случај са Аном Мандић, Стаменом Ерић, Настом Николић, Савом Сретеновић, Јелисавком Томић и Јованком-Јоком Дмитривић, које су се бабичлуком бавиле и по 10 до 20 година. Чак је др Венцеславу Стејскалу, исто тако познатом и заслужном лекару у Чачку, његову супругу породила 1897. године Јока Дмитривић. Тек крајем 1890. године, у Чачак долази прва дипломирана бабица, Ана Падовић. Она је диплому бабице стекла у Бечу и са својим супругом, Францом Падовићем, фотографом, из Аустроугарске дошла у Чачак.²⁴

Уз све ово што је делимично представљено као стање у области санитета и здравствених прилика, треба рећи да су, макар и кратак српско-турски рат, а затим и српско-бугарски 1885. године, захтевали материјалне и људске жртве, што је, несумњиво, имало снажног одраза на социолошка превирања кроз економско исцрпљивање становништва и чачанског ширег регионалног подручја. То је, у ствари, било време новог таласа миграционих кретања из неослобођених и слободних крајева у Чачак и околину, при чему је за породичну стабилизацију требало много напора и исцрпљујућег рада у сиромаштву, како би се обезбедила најнужнија животна егзистенција.

Имајући у виду да осамдесете године 19. века означавају коначан улазак Србије у рану капиталистичку формацију, Чачак, као већ уобличена варош, започиње битку да се, поред административног, формира и као привредни и културни центар шире територије. Економске трансформације рађају и овде социолошка прегруписавања, што не пролази без одговарајућих потреса.

Укратко, без дубљег улажења у ове и друге сфере друштвеног живота, то би, свеукупно, била минијатурна слика стања Чачка и његове непосредне околине у којој се др Јарослав Кужељ нашао као

млад лекар, пун љубави према новој домовини и завичају, пун хуманих амбиција да здравственој служби и просвећеност народа приближи нивоу тадашње културне Европе.

ОРГАНИЗАТОР И ПРАКТИЧАР

Млад и амбициозан, усто веома приступачан, увек спреман за шалу, и изразито комуникативан, др Јарослав Кужељ је као општински лекар у Чачку убрзо постао необично популаран и цењен. Ван сваке сумње, он је свој ауторитет у паланачкој средини градио, не само на тим личним особинама, већ, посебно, на примени медицинског знања стеченог преко нових достигнућа и погледа, на тада већ чувеном Бечком универзитету, као и на лекарској етици коју је изнад свега поштовао.

У то време, окружни физикус, Стеван Теренчин, био је већ зашао у године, па је присуство младог др Кужеља, самим тим, постало још запаженије у Чачку, другим окружним местима, па и у Београду. Уосталом, др Владан Борђевић,²⁵ још за време српско-турског рата 1876, 1877. и 1878. године, имао је прилике да лично упозна, поред стручно-лекарских, друге квалитете др Кужеља — способност за административно-организационе послове у санитету. Самим тим, било је нормално да се у једној новој, млађој екипи, која је почела да преузима руководећу функцију у српском грађанском санитету при крају седамдесетих година 19. века, нађе и човек таквих способности и амбиција као што је био др Јарослав Кужељ.

После доласка за начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, 1879. године, др Владан Борђевић је одмах следеће године повукао др Кужеља за Београд. Тако је др Кужељ, 1. маја 1880. године, био постављен за секретара Санитетског одељења у коме је начелник био др Владан Борђевић.²⁶ У ствари, био је већ започет посао реорганизације српског грађанског санитета и израда нацрта „Закона о народном санитетском фонду“ и „Закона о чувању здравља у народу и на домаћој стоци“.²⁷ У изради тих законских нацрта, као члан комисије, активно је учествовао и др Јарослав Кужељ, чија су најсвежија факултетска и практична познавања организације санитета у културној Европи била од несумњиве користи. Истовремено, учешће у изради ових закона било је од посебне користи самом др Кужељу, јер се он, одмах, као и касније, упорно залагао у њиховом спровођењу. То се, нарочито, односи на

„Закон о чувању здравља у народу и на домаћој стоци”, који је, између осталог, регулисао дужности и права окружних физикуса, среских и општинских лекара, бабица, приватну лекарску праксу, на основу кога су произишла правила о гробљима и сахрањивању, о ограничавању блуда и заштити јавног морала, затим Закон о болницама, апотекама итд.

С обзиром да му се тек родила ћерка Косара, а месец дана касније га задесила и смрт таста Сретена Поповића, свештеника, др Кужељ се нашао у посебно тешкој породичној ситуацији, због које је морао да мисли на повратак из Београда у Чачак. Тако је он, по својој молби, 31. јула 1881. године ту жељу и остварио, када је постављен за физикуса, односно лекара округа чачанског.

Имајући у виду оно зашта се и он, приликом израде законских прописа, као члан комисије и секретар Санитетског одељења, залагао, др Кужељ је одмах по повратку у Чачак и преузимању дужности окружног лекара прегао на посао. Тада је стари Теренчин, који је три деценије обављао дужност окружног физикуса, отишао у пензију. Требало је боље опремити постојећу Окружну болницу и довести нов, млађи лекарски кадар који ће углед медицине подићи на виши ниво, а кроз превентиву помоћи сузбијање примитивизма, надрилекарства, врацбина и лечење бајањем.

Преузевши, као управник, руковођење и Окружном болницом у Чачку, стручни и организаторски квалитети др Кужеља, људска ширина и ауторитет, били су значајан фактор за формирање Чачка као јаког и утицајног здравственог центра за читав део југозападне Србије. Томе је допринело и окупљање десетину нових дипломираних лекара, који су до почетка 20. века прошли кроз Чачак.²⁸ Сви су они, на одређен начин, дали свој допринос подизању народног здравља.

Изузетан напор и ангажовање, др Кужељ је испољио на стварању болничког центра у Чачку и то на принципима његове личне и сталне обавештености о достигнућима медицине у области лечења и превентивних акција, што му је била особина до задњих дана живота и рада. Он, међутим, није запостављао идеју о успостављању мреже и подизању болничких пунктова и у среским местима: Краљеву, Рашкој, Ивањици, Гучи.

„Као управник болнице у Чачку уложио је силан труд и успео је, да становништво округа чачанског приближи стручном лечењу у болници. . . Чачанска болница је била потпуно запуштена и занемарена, кад је Доктор Кужељ ушао у њу као управник после

ратова: имала је 375 болесника годишње; његовим неуморним радом уз помоћ д-ра Завабила, д-ра Павла Поповића, д-ра Мите Николића и млађих лекара, успело се, да кроз чачанску болницу пролази преко 5000 болесника годишње. . .”²⁹

Ослањајући се на „Народни санитетски фонд”, др Кужељ је много више испољио умешност на покретању иницијативе међу утицајним људима у округу да се још деведесетих година 19. века приступи припремама за изградњу нове болнице у Чачку. Коначно је, после више комисијских извештаја и интерпелација министарствима грађевина и унутрашњих дела, године 1905. одређено место за изградњу болнице, на површини од седам хектара и на месту где се она и данас налази.³⁰ У свим документима, који се односе на овај значајан подухват, налазе се потписи и др Јарослава Кужеља, окружног физикуса.

За то време, као и раније, болница смештена у неподесним зградама Фердинанда Крена у Палилулама, кубурила је и са буџетским средствима. Тако, приликом склапања уговора о коришћењу тих зграда, тражено је од власника, Стевана Крена, да сноси трошкове таксе за оверу уговора, „пошто управа болнице нема буџетских могућности”. Завршавајући ово писмо Крену др Јарослав Кужељ каже: „А ако на ово никако не пристајете, онда ће половину таксе лично сносити управник.”³¹ Дакле, у таквој ситуацији текли су и послови око подизања нових болничких објеката.

Најзад, године 1910. после више од три деценије, болесници су, колима и фијакерима, преко ноћи, пребачени из старих просторија у нове. Тада др Кужељ није више био у служби, јер је још 21. априла 1906. године, по својој молби, пензионисан из здравствених разлога.

Упркос бурним тренуцима који су пратили његов живот, и изванредној ангажованости на руководећем месту окружног физикуса и управника болнице, др Кужељ је био неуморан на практичним лекарским пословима. Он је брижљиво и савесно пратио сваку појаву заразних болести, знајући да у прави час интервенише, било на лицу места, или популарно писаним „поукама”, са којима су општинске управе морале да упознају народ.³²

Посебну упорност је показао на сузбијању венеричних болести, нарочито сифилиса у забаченим и заосталим крајевима студеничког и жичког среза. Болеснике је доводио у Чачак и у болници им давао лекове. Због тога је имао и неприлика које су му, путем нескоректних интерпелација једног посланика у Скупштини, прире-

биване. Сиромашним лицима, ради лечења сифилиса, било је дозвољено бесплатно издавање лекова, али само за седам дана. Међутим, многима из удаљених села студеничког среза, др Кужељ је издавао лекове за месец дана, правдајући то тиме да би било нехумано сваке седмице натеривати болеснике да долазе у Чачак, кад им је само за један одлазак и повратак требало скоро читаву недељу дана. Министар унутрашњих дела је, после добијене информације на интерпелацију, упознао Скупштину о оправданости поступка др Кужеља, што је наишло на признање и похвалу од стране већине посланика.³³

Први међу лекарима у унутрашњости, др Кужељ је набавио микроскоп и „њиме се служио у својој уређеној кућној лабораторији”.³⁴ На њему је он вршио и претраге препарата на гонореју, које је узимао од блудница. Већ 1881. године, он је водио списак чачанских блудница које су радиле код појединих механција, или у јавним кућама, и евидентирао резултате прегледа. Механције су морале улагати одређен износ у такозвану „блудничку касу”, а блудницама су издаване „књиге”.³⁵ Иначе, др Кужељ се, као лекар и грађанин, упорно борио против проституције, указујући на узроке и последице тог зла.

У својој кућној лабораторији, служећи се микроскопом и другим тада доступним средствима, др Кужељ је обављао и преглед пијаће воде у округу, указујући на штетност по здравље појединих загађених извора.

Као окружни физикус он је обављао послове из судске медицине. И у таквим случајевима др Кужељ се одазивао одмах, одлазио на лице места по сваком времену, дању, или ноћу. Забележен је и овакав пример који веома илустративно даје слику његовог савесног вршења дужности: „На сам дан Божића 1898 год. начел. среза студеничког јавља, да је нађена нека баба која се смрзла у путу и тражи да се упути лекар ради секције. Зима је била зла, снег велики и ми (особље болничко) саветовалисмо га да не иде баш на први дан божића, већ да исти проведе у кругу своје породице што је он одбио. Наредио је одмах да му се оседла коњ и стави један жандарм дага прати. Други дан божића са жандармом запао је у неке снежне намете близу Полумира те се с тешком муком искобељао благодарећи само снажним коњима.”³⁶

Сујеверје је називао највећим непријатељем лекара и медицине. Деци су непросвећене мајке везивале око врата амајлију на кончићу, зашивену у загађену крпцу, сматрајући је чуварем жи-

вота и здравља. Пресецајући конач и бацајући амајлију кад је нађе приликом прегледа, др Кужељ је увек говорио: „Амајлије не лече и не чувају живот, већ лекари и болница!“³⁷

Поборник хигијене, личне, у кући, или на јавном месту, др Кужељ је ригорозно осуђивао неуредност становништва. Када је обављао пелцовање против великих богиња по селима, домаћице су знале да им др Кужељ може „завирити у кућу“. Због тога, пре него што би он дошао на свом коњу са бисагама и са пратиоцем, по кућама је обављана права акција чишћења. Кад би нашао неуредне мајке, или децу, он је увек говорио: „Ако немате новаца за сапун, у кући имате пепела, па се можете како треба очистити и опрати!“

У својој лекарској пракси, др Кужељ је нарочито у селима уживао неподељене симпатије и поштовање. Тај моменат има велики значај, с обзиром на социјално-економске тешкоће које су притискале сеоско становништво, као и на низак ниво просвећености. Такав углед он је стекао спремношћу да човеку са села увек притекне у помоћ хуманим односом, добром лекарском речју и саветом, не осврћући се на личну материјалну корист. Он је познавао на хиљаде људи и жена из целог округа. Његова меморија, у том смислу, била је чудесна. Довољно је било да неко само једном дође код др Кужеља на преглед и он ће га по имену ословити када се други пут појави у ординацији, макар и после пола године. Таквим својим односом он је створио поверење сеоског становништва у лекара и медицинску науку, што је представљало драгоцену корист и олакшицу на пољу здравствене просвећености.

ДОПРИНОС СТРУЧНОЈ ПУБЛИЦИСТИЦИ

Мало је познато да је др Јарослав Кужељ, упркос веома обимном ангажовању на свакодневним практичним пословима лекара, окружног санитетског руководиоца, управника болнице и народног дидактичара и просветитеља, налазио времена да своја богата искуства и запажања стави на папир и публикује. То нису нека велика стручна дела, већ радови међу којима има и таквих који се и данас, после седам деценија, сврставају у примере методичности обраде и аргументованих доказа. Такав је случај са његовом „Расправом о тифусу који је владао у околини Чачка и лечен у чачанској Окружној болници у првој половини 1901. године.“³⁸

Обилазећи села по округу и залазећи у тада не тако честе основне школе, др Кужељ је у њима запазио низ лоших услова за рад, наставу и живот ученика. Тим поводом, њему је „Српски архив за целокупно лекарство” штампао први његов рад „О школским клупама”. Књижица је изашла 1880. године и у њој се др Кужељ залагао за практичне клупе у којима би седела по два бака. До тада, осим у варошима, у већини селских школа није било школских клупа, него су деца седела на обичним столицама, па и треношкима. Потребу да се уведу школске клупе он је поткрепљивао стручним налазима о деформитетима кичменог стуба и других делова тела код деце која су се грбила на треношкима и примитивним столицама. У другом делу ове публикације, др Кужељ се залагао за увођење „бачких кухиња” у основним школама. Поред чисто здравствених разлога у одбрану потребе ових кухиња, он је наводио и друге који се односе на стварање бољих услова за извођење наставе. У ствари, баци су од кућа, у торбама и нехигијенским посудама (чанковима и другом) доносили храну. За време часа из тих торби кришом су вадили хлеб и друго, јели и, на тај начин, скретали своју пажњу од предавања учитеља. Установљењем „бачких кухиња”, према основним закључцима др Кужеља, знатно би се побољшало здравствено стање ученика, а затим и њихов успех у школи.

У „Српском архиву за целокупно лекарство” др Јарославу Кужељу су објављени следећи радови:

„Круп и његово лечење”; „Поука о наступној грозници, о узроцима и сузбијању њеном”; „Један случај тетануса лечен убризгавањем карболног зејтина”; „Расправа о тифусу који је владао у околини Чачка и лечен у чачанској Окружној болници у првој половини 1901 године”; „Лечење кондиломата акумината са алуминолом”; „Извештај окружног физикуса рудничког о лечењу дифтерије Беринговим серумом од 1 октобра 1894 до 7 марта 1897 године у Окружној болници чачанској”; „Neuritis multiplex”; „Лечење илеуса помоћу поткожног убризгавања великих доза атропина”; „Сагититис” на десној страни чела”; „Случај пројектила ношеног више од 19 година у десном крилу плућа”; „О страном предмету у усмени једне девојчице од 13 година”; „Реферат о повреди лобање с инфекцијом и оздрављењем”; „Како се лече ране”.

Поред овога, др Кужељ је, путем расписа као окружни физикус, увек деловао у правом моменту наговештаја или зачињања епидемичних заразних болести. То је чинио расписима, али у облику поука, писаних што је више могуће обичним језиком, разум-

љивим и за најпростијег човека. Те поуке су читане у општинама, на зборовима. Ево како изгледа једна „Поука о срдобољи“ коју је др Кужељ, као окружни лекар, упутио свим подручним „општинским судовима“ 14. јула 1905. године:

„Срдобоља почела се појављивати у Јанковићима у Ласцу. Да не би се ова опака болест даље ширила препоручује се:

1. Да се забрани посета зараженим домовима ради посете болесних, или спровода мртвих, или приликом даћа које треба забранити и ограничити на свештеничке молитве у цркви за покој душе.

2. Да се препоручи пијење прокуване воде, или воде у којој је кувано мало истуцаног овса.

3. Особито треба избегавати воду плитких бунара или извора где сваки прљавим судовима или шакама воду захвата и тиме воду загади, око извора и бунара нека буде највећа чистоћа.

4. Да се избегава свака тешко сварљива храна, свака храна која производи пролив.

5. Воће треба јести само пошто се скува или умочи у кључалу воду.

6. Да се одржава највећа чистоћа у домовима; у двориштима и око куће, особито око бунара и у прокодима, да се брижљиво перу руке пре јела, особито они који са болеснима посла имају.

7. Да се сељани чувају од загађења утробе и да само добро опасани и покривани на доброј простирци по пољу леже ако у пољу морају преноћити.

8. Ако се болесник разболи са проливом који је скопчан са крвавим и балавим изметима и јаким натезањима и честим избацивањем слузи и крви, онда се такав болесник од здравих **ИЗДВОЈИ У ЗАСЕБНУ СОБУ—ОДАЈУ**. Болесник мора се одржавати у највећој чистоћи, како његово тело, тако и хаљине у којима болује и соба у којој лежи, нужду нека врши у суд у коме има **МАЛО РАЗМУБЕНОГ КРЕЧА У ВОДИ** и са таквом кречном водом да се посиљу и она места која би се изметима опоганила.

Опогањене хаљине **НЕКА СЕ ОДМАХ ИСКУВАЈУ И НЕ МЕШАЈУ СА ДРУГИМ РУБИНАМА**.

Болеснику нека се одма да три пута на дан кашика рицинуса зејтина или ако га нема при руци у селу нека се болесник **НАПИЈЕ СЛАТКЕ СУРУТКЕ** и нека пије **СЛАТКО МЛЕКО**. Трбух нека обложи **ТОПЛИМ ЦРЕПОМ**. За пиће нека служи **ВОДА У КОЈОЈ ЈЕ КУВАНО МАЛО ИСТУЦАНА ОВСА**. Овака овсена вода може бити помешана са **БЕЛАНЦЕТОМ ОД ЈАЈЕТА**, које се онако искувано про-

мућка у овсеној води, једно беланце на 200 грама воде и попије. За храну може узети: млеко помешано са овсеном водом; чорбу од млека која се прави овако: у 200 грама млека сипа се кашика пшеничног брашна и једно жуманце од јајета и све се ово умеша и потом се укува у 200 грама благо осољене воде. Може се пити и слаб руски чај са млеком или без млека, или скувати КАКАО ПРАШАК, уместо каве, од какаоа прашка умеша се једна кашика мала у шољи млаке воде и потом се укува у мало воде са мало шећера и помеша са истом количином млека. Какао прашак он је јевтин и има га у апотеци и бакалницама.

Лекове за сузбијање срдобоље добиће они који буду упућени од стране општина као сиромашни и као такви који тренутно немају новца за куповину лекова бесплатно.

Ово саопштити у препису свим општин. судовима.³⁹

Још раније је датирана, на пример „Поука о гушобољи”, коју је др Кужељ 27. новембра 1888. године упутио начелнику среза трнавског да се „саобшти свим подручним вам општинама у препису”. У њој др Кужељ даје следеће саопштење и упутства:

„Поводом тим што се је у општини Дучаловачкој појавила болест Гушобоља као што се подписати окружни лекар лично уверио па усљед тога даје се ова поука у следећем.

1. Болестно дете треба од зараве деце одвоити и у кућу где има такав болесник не треба ићи ради посете или саране.

2. Ради предокране нека се здрава деца гркљају са живим сирћетом а малој деци треба дневно један пут са сирћетом гушу истрљати помоћу крпице која се веже уз парче дрвета и окваси у сирће.

Добро је узети из апотеке за 100 пара КАЛИЈУМ ХИПЕР-МАНГАНАТА и за 100 пара ГВОЗДЕНЕ ВОДЕ, па од првог сипати у оку чисте воде толико да постане вода алева као ружа па са таквом водом нека сви укућани а особито деца три пута на дан гркљају.

Акосе пак на неком опази права ГУШОБОЉА онда нека му се истрља гуша пет пута за дан са оном Гвозденим водом и нека гркља што чешће може гушу са оном црвеном водом само нека буде мало затворенија, малој деци која немогу да гркљају може се гуша испирати или гвозденим водом или са парчетом лимуна а може му се лимун дати да сиса.

Болесника треба хранити са млеком поити са вином и добром

кафом, око врата и по грудима, особито ако има ватре, треба му мењати пешкире наквашене и исцеђене у ладној води.

Све што се од хаљина и крпа и пешкира употреби код болестника треба у кључалој води изкувати како би се свака клица те болести и на даље ништила.

Кад болесник оздрави или умре онда треба собу сумпором окадити дуваре окречити и сав намештај кључалом водом опрати а ако је патос од земље онда треба горњи слој земље мотиком огребати и новом земљом променити јер се пљувачка и бале болестника увучу у ову земљу и патос и тамо се после оне опасне клице коте које сваке године толико жртава траже по селима.

Све би се ово предупредити могло кад би се ова поука хтела разумети и свршити.

Наредите обштинским судовима да ову поуку у што вштем броју разда људима, а нарочито у она места гди би се болест гушобоља појавила. . . ”⁴⁰

У Чачку су имућнији, по упутствима др Кужеља, набављали код лимара специјалну направу ради инхалирања топле паре у уста и гушцу у случају обољења „гушобоље”.⁴¹

Из наведених „поука” није тешко уочити да је др Кужељ веома бдуно пратио епидемиолошку ситуацију и у њу се, претходно, „лично уверио”. Међутим, далеко је важније да је он увиђао изванредан значај превентивне здравствене заштите. Његове „поуке” су, према томе, најпре биле концентрисане на превенцију, а потом на куративу коју, такође, није никако запостављао.

У спровођењу његових мера и „поука”, др Кужељ је био врло строг, нарочито према мајкама кад су у питању деца. Уз његову познату узречицу „ћоће божји”, он је био у стању да излије читаву бујицу грађи ако, приликом посете болеснику, није нашао да је све примењено према упутству.

Своја богата искуства и запажања до којих је као лекар долазио, др Кужељ је умео да саопшти на најједноставнији начин обичним људима, али да то, исто тако, стручно напише и публикује ради коришћења од стране осталих медицинских стручњака. Тиме се открива његова ширина и способност комуницирања са нивоом сваке средине у добу у коме је живео и радио. Истовремено, уочљива је и његова способност комплексног деловања у више правца истовремено и са једним одређеним циљем.

НАРОДНИ ПРОСВЕТИТЕЉ

Време у коме је др Јарослав Кужељ дошао у Чачак, где је започео, такође, свој лекарски рад, представља етапу веома значајних социолошких и економских промена у Србији. Чачак је осамдесетих година 19. века већ био извојевао своје место у оквиру тих промена, разуме се, на територији овог дела Србије. Структура варошког и сеоског живља се изменила, Чачак је имао реконструисану пивару, долази до оснивања Чачанске штедионице, издвајају се куће са јачим трговачким капиталом и утицајом, школство и културни преображај означавају квалитетан полет у сфери народног просвећивања итд. Све је то, ипак, тешко данас дочарати, јер посматрања прошлости на основу савремених социолошко-економских мерила не могу дати веродостојну слику једног давног доба, макар то било и пре осам, или девет деценија. У сваком случају, и упркос тако израженим кретањима, тек натурализовани варошани, као и патријархални и заостали становници у селима, тешко су стицали поверење у нова достигнућа и људе који су својим ентузијазмом крчили пут прогресу.

Нема сумње да је све те околности имао у виду др Јарослав Кужељ, јер је, обилазећи и најзабаченија села у тадашњем чачанском округу, а живећи у вароши која је имала тек пет-шест покардрмисаних сокака и још много каљуга и баруштина између центра и „Моравишта”,⁴² осетио сву тежину народне заосталости и непросвећености. То што је видео и осетио, каналисало је другу страну његове делатности без које, у то је био уверен, није било могуће постићи ни виши ниво здравља становништва. Та друга страна делатности др Кужеља, по којој је он и назван „Мачајем западне Србије”, јесте општеномодно просвећивање.

У самом Чачку он је испољио свестрану друштвену активност. Није волео кафану, ни кафански живот, већ иницијативу кроз контакт са људима. Није заборављао да се упорно бори и доказује корисност купања током лета у Западној Морави, а подизањем каменог зида ради заштите свог имања од поплава, личним примером је показао да се варош организовано може заштитити од водене стихије која је наносила огромне штете.⁴³

Због свог положаја и, местимично, нижег нивоа од корита Мораве, затим потока који су се непосредно у њему сливали у ту реку, а после кишних периода остављали велике баруштине, Чачак је важио као „нездрavo место”, прљава и блатњава варош. Такве

карактеристике понео је још из времена аустријске окупације ових крајева 1718. године, па и касније.⁴⁴ Према томе, требало је уложити изванредне напоре, материјалне и са становишта људске предузимљивости, да сам Чачак као место „оздрави” регулацијом потока, блатњавих сокака и заштитом од поплава. Међу бројним Чачанима који су подржавали ове акције, др Кужељ је имао видно место иницијатора за стварање лепше варошке средине. Он је то, чак, и својим примером показивао. Његово двориште било је најуређеније и најлепше у Чачку. Било је испресецано стазама, препуно шимпира, високих туја, јоргована и стотинама камењених ружа. У средини дворишта био је бунар, покривен и са кофицама по угледу на средњоевропске земље, а поред њега два хладњака обрасла бршљаном под којима је, у поподневним часовима, седео са пријатељима и разговарао о свакодневним проблемима и пословима. Ту је било и украсно шибље које је др Кужељ, на разне начине, добављао из иностранства. Из те баште за многе чачанске свадбе невесте су понеле најлепше букете цвећа, јер их је такве било тешко наћи на другим местима. Тада је др Кужељ био посебно задовољан и срећан што и такву услугу може да учини.

У дну дворишта, према башти у којој су биле засађене разне воћке, био је пчелињак са петнаестак кошница. По нацртима из иностраних часописа, др Кужељ је још око 1890. године први у чачанском крају увео вештачко саће и познату кошницу „берзонку”. Као члан Српског пчеларског друштва, бринући се сам о пчелама, он је у свом пчелињаку окупљао многе пољопривреднике, преводио и читао савете о пчеларству из страних часописа и на тај начин их поучавао, да они поуче друге. То је био разлог да су и многи Чачани крајем 19. века почели да гаје пчеле у својим двориштима, да би, у каснијим деценијама, гушћим насељавањем, изградњом и урбанизацијом вароши, скоро нестала ова корисна иницијатива. У селима чачанског краја, једно време, захваљујући ангажовању др Кужеља, пчеларство је имало снажан размах и представљало знатан извор прихода појединих сеоских домаћинстава.

Путујући и обилазећи села по округу, др Кужељ је очигледно увиђао како тешко продире цивилизација, почев од обраде њиве, па до исхране становништва и стицања основних појмова о хигијени и чувању здравља. У селима се, поред ралице, није знало за други плуг. Својим пријатељима и другим познаницима др Кужељ је наручио гвоздене плугове из иностранства и показивао како треба орати њима.

Старији људи из чачанског и студеничког краја са којима сам раније разговарао, сећају се добро др Кужеља. У народу се брзо рашчује да он долази, па су га чекали на раскрсницама да их прегледа и да упутства за лечење. Али, на свом коњићу кога је јахао, као и на коњићу његовог пратиоца, увек је тада, с јесени, или с пролећа, било по нешто намењено његовим пријатељима пољопривредницима. У платненим кесама носио је разно семење које је набављао чак из Ерфурта, а у својој башти умножавао, док је поред бисага имао саднице нових сорти крушака, јабука, или брескви. Касније је од Пољопривредног друштва набављао и давао домаћинцама у селима пакетиће свилених буба и поучавао их како да их гаје и добу до свиленог конца.

Карактеристично је, међутим, како је др Кужељ деловао на прихватање појединих новина у селима. Он је, наиме, свуда имао пријатеље напредне пољопривреднике који су га посећивали, или их је посећивао. Њима је он давао семење, саднице и друго и поучавао их како да унапреде воћарство и ратарство. Тако су ти његови пријатељи, којих је имао свуда доста, били „продужена рука” његових идеја за подизање опште просвећености. Ти земљорадници и њихова домаћинства постајали су пример другима.

У Чачку, у данашњој Љубићској улици број 10, др Кужељ је имао парцелу на којој је изградио ледницу. „Била је засута дебело земљом и засађена шибљем, где се зими слагао лед, да би цело лето имао леда за своје потребе. По врху тог брдашца дао је начинити велики салон стаклом ограђен и ту су се приређивале забаве. Све је то ишло бесплатно само да је народу угодно и пријатно и да имају леп пример”.⁴⁵ Касније, када је Кужељево имање купио Илија Новаковић, бивши чачански трговац, престала је и ова функција леднице. Међутим, Чачани су дуго још ово место називали „Кужељева ледница”. Исто тако, подизану обалу Мораве, поред његовог имања, ради заштите од поплава, Чачани су звали „Кужељево камење”. Када је корито Мораве било непосредно уз ову подизају, још до тридесетих година 20. века, на том месту била је једна од познатих, старих, чачанских плажа.

Према својим суседима био је веома пажљив и предусретљив и кад се радило о болести, или каквом другом савету ако се од њега затражи. Преписујући лекове, имао је обичај да каже: „Чувајте ове рецепте које вам преписујем. Доћиће време, хоће божји, па ће се преписивати само готови препарати, а неће се лекови кувати

као сада. Доћиће време кад ће жене бити запослене, па у кући неће имати ко да држи варјачу у руци!"

Био је присталица сталног кретања и вечерњих шетњи. На то је стално упућивао Чачане. Он сам, са својом супругом Милевом, свако вече одлазио је према Морави, али никад није свраћао у кафану у тадашњем „манастирском парку" који се налазио на простору између данашњих улица Бате Јанковића и Моравске. Веома одлучно, др Кужељ је био против варошких и сеоских гозби, као и теревенки на којима се пио алкохол до изнемоглости. Изузетну одбојност показивао је против обичаја љубљења приликом свадби, слава, других светковина, или обичних сусрета и посета. Увек је користио прилику да популарно објасни штетност оваквих обичаја у смислу преношења инфекција и веома контагиозних болести које су тада добијале редовно епидемичне размере.

Свој лични манир образованог и културног човека заступао је и у сопственој кући. Био је изузетно педантан и тачан, и никад, кад му неко дође у посету, није хтео да га дочека без кравате, уредне кошуље и увек у кућном огртачу. Имао је троје деце. Према њима је био нежан родитељ, али строг. Својим пријатељима, као и другима, стално је говорио да „према деци не треба бити предобар, нити сентименталан".

Веома крепак, средњег раста, кад је прилика — увек спреман за духовите опаске и шале, са бистрим плавим очима које су зрачиле топлином и интелектуалном снагом испод наочара, смеђ и проћелав, др Кужељ се могао увек исти наћи у свакој средини: и у болници, приликом лекарских посета и пелцовања деце против великих богиња у голијским селима и у Рацкој, и у свакодневним контактима са Чачанима, његовим познаницима, пријатељима и суседима, са пољопривредницима које је учио како да чувају здравље, и како да унапреде своје домаћинство. Такав др Кужељ, идући сигним ходом, могао се наћи и у својој башти, у воћњаку, пчелињаку, или у стаји код његових крава које је, такође, дуго држао, какав је, иначе, био обичај у већини чачанских кућа. У ствари, изванредно је добро схватио да је, у средини која се економски, просветно, културно и здравствено, дакле свестрано, почела да буди и формира у сфери општих социолошких и политичких кретања тадашње Србије, лични пример имао превасходно велики утицај. То је карактерисало др Јарослава Кужеља кад се радило о његовом основном позиву лекара, па и о другим иницијативама за које је сматрао да ће бити корисне за народ. Он је говорио да треба давати новац на штедњу у

новчане заводе, како би се корисно употребио за трговину и пољопривреду, а не да се чува у кесама, завежљајима и сандуцима, и стрепи да ће нестати одатле. И он сам је био један од најјачих акционара Чачанске штедионице. На 21. годишњој скупштини Штедионице 1906. године, др Кужељ је учествовао са највећим бројем депонованих акција — 100. Он је акције био уложио на своје име, и своје супруге Милеве, као и на троје деце.⁴⁶ Чак је стигао да буде и помажући члан Српског археолошког друштва у Београду.⁴⁷

РАТНИК И ПОЧАСНИ ГРАБАНИН ЧАЧКА

Као што је већ речено, 21. априла 1906. године, по својој молби, др Јарослав Кужељ је пензионисан. Пензију је добио после тридесет година активне службе као лекар, окружни физикус и управник Окружне болнице у Чачку, којој су већ били започети темељи нових зграда, управо упорним и дугогодишњим залагањем др Јарослава Кужеља.

Током свог службовања, др Кужељ је, без сваке сумње, годишње проводио по два до три месеца на коњу, залазећи у беспутне крајеве и села, ноћу и дању, по снегу, киши, или жети. Све је то, ипак, имало одраза на његово здравствено стање. У ствари, ноге су почеле да га издају и на болове у њима се жалио до дубоке старости. Међутим, када је затребало, он се на то није освртао, и даље је као лекар одлазио на позиве, а за време балканског и првог светског рата, др Кужеља, такође, као резервног пуковника, налазимо у војној болници. Са скоро 70 година, др Кужељ учествује у овим ратовима, руководи војном болницом у Крагујевцу, али, са бременом година не повлачи се испред окупатора, већ долази у свој Чачак.

Још раније био је продао своју кућу по жељи Чачана, да би се на том простору озидео „двор за владикву“, који је тада привремено боравио у Краљеву. Новац од куће уложио је у Чачанску штедионицу, а он је, са својом породицом, почео узимати станове под закуп.⁴⁸

И за време окупације указивао је помоћ болеснима, најчешће бесплатно, схватајући тешка времена и немаштину највећег броја породица чије су старешине биле у рату. Ослобођење 1918. године дочекао је пун среће: „У соби је бацао своју домаћу капицу у вис узвикујући: „Па, шта бих још имао да пожелим! Имао сам зашта оволико дуго да живим... Слава Србији и Чешкој!“⁴⁹ Тим речима,

пуним усхићења, али и носталгичног узбуђења, овом приликом желео је да ода признање својој старој домовини и свом новом заичају коме је предано служио и за који се искрено борио.

Један живот, пун хуманости, неуморног прегалаштва и ангажовања на широком спектру друштвених делатности, није остао заборављен. Стари др Кужељ није хтео да напусти Чачак док у њему не наврши пет пуних деценија живљења и лекарског позива. То је 1925. године забележено, не само у тадашњим страначким листовима у Чачку, већ и на ступцима београдске штампе. Тим поводом, др Кужељ је одликован Орденом светог Саве II реда. Истина, орден му је уручен, али тек пошто су чачански лекари и болничко особље прикупили довољно новца да плате орденску таксу, јер толико др Кужељ није могао да одвоји од своје скромне пензије.⁵⁰ Са скоро осамдесет година и тада је, као лекар, имао снаге да напише школско оправдање: „Надежда Димитрија Томића оvd. зидара ћак радничке школе изостала је од посеђивања школе због тежке болести њене мајке коју је неговала и то 5, 6, 7 и 8. фебруара 1925. године — др Кужељ”.⁵¹

Поводом 50. годишњице рада, др Кужељу су Чачани у хотелу „Крен” приредили банкет, коме су присуствовале бројне званице. У знак захвалности и признања за сав његов труд, тада му је уручен златан часовник са угравираном успоменом на тај дан и Чачак. Том приликом му је саопштена и одлука Суда општине чачанске да је проглашен почасним грађанином Чачка и да ће једна улица носити његово име. Стари др Кужељ, кога су пошптајући се, довели на банкет, био је ганут, али је са сузама у очима, ипак, успео да нешто и духовито каже. „Слажем се, господо и госпође, да улица носи моје име. Али, остављам вам у аманет да у тој улици никад не буде кафана!”⁵² Као лекар и просветитељ, желео је и овом приликом да остане доследан принципима за које се деценијама залагао, против зала које су наносиле штете народу.

Убрзо после тога, задесила га је породична трагедија: умрла су му два сина, а остала само жива кћи Косара, удата Тасовац. Претходно је продао и имање које му је остало од његовог таста Сретена Поповића, свештеника, и новац је дао на чување у Чачанску штедионицу. У Чачку је остао сам са својом супругом Милевом, ретко излазећи на улицу. Стари пријатељи су га посеђивали. И, тада, кад је требало, пружао је своју помоћ као лекар. Последњи његов рецепт носи датум 28. фебруар 1927. године.⁵³ Наиме, те године, др Јарослав Кужељ, са својом супругом Милевом, напустио је Чачак

и отишао за Загреб. Тамо је, покрај кревета, на ноћном сточићу, држао златан часовник. Није дао да га одатле склањају, говорећи: „Нека ме подсећа на мој драги Чачак!”

Испраћај др Кужеља на железничкој станици био је догађај за Чачак и околину. На перону се искупило мноштво света, и старих и младих, сви они којима је др Кужељ, ма на који начин, помогао, или им указао на прави пут. Тада је он, пре поласка воза, док су му махали, још једаред, на свој духовит начин довикнуо: „Не брините се, вратићу се ја — али у плеханом сандуку!”⁶⁴ Остала је, ипак, тајна: да ли је то била последња исказана шала др Кужеља, или је то била духовита жеља да у Чачку буде сахрањен када умре.

Но, после свега, у Чачак је 8. јула 1928. године, у 10 часова и 18 минута стигао телеграм. Његова садржина гласи: „Ваш почасни грађанин доктор Јарослав Кужељ преминуо”. Телеграм је стигао из Загреба, Улица Гајева број 55/II. Са сахраном у „православној парцели” на Мирогоју завршен је богат и динамичан, хуман и помало несрећан живот др Јарослава Кужеља. Можда је једино срећна околност што није дочекао крах Чачанске штедионице са којом је у неповрат отишао и последњи његов динар од куће и имања.

НАПОМЕНЕ

1. Први школовани лекар у Чачку био је др КАРЛО БЕЛОНИ. Рођен је 1807. године у Леви (Горња Мађарска) и један је од најстаријих лекара странаца у српској санитетској служби. Поседовао је три дипломе „доктора медицине, магистера бабичлука и магистера око лекарије” (справљање лекова, фармација, прим М. М.). У Чачак је дошао 1836. године као лекар „подринско-моравске команде”. Премештен је за Јагодину (данас Светозарево, прим М. М.), а 1841. године, на тражење Чачана, поново долази у Чачак, али за окружног физикуса и варошког лекара. Убрзо, поново напушта Чачак, одлази за Београд, где је до пензионисања био на разним високим дужностима војног санитета. Један је од веома заслужних и цењених лекара у српском санитету 19. века. Умро је у Београду 1878. године.

(Др Владимир Станојевић: „Др Карло Белони”, Српски архив за целокупну медицину 1957. год., св. 9; др Војислав Михаиловић: „Из историје санитета у обновљеној Србији од 1800—1860. године”, САН, посебна издања, књ. 180., Одељење медицинских наука, књ. 4; др Бранко Перуничкић: „Чачак и Горња Милановац”, док. 246, стр. 446, књ. I).

2. После др Карла Белонија, од 7. фебруара 1843. године, као окружни физикус се наводи ЈОСИФ ЈАНКОВИЋ, родом из Беча. Имао је две дипломе — „хирургије и бабичлука” (др В. Михаиловић, цитирано дело, стр. 442.). Као

лекари у Чачку наводе се још: „доктор АЛОЈЗ КОФМАН“ (др В. Перуничкић, цит. дело, стр. 687, док. бр. 352), између 1857. и 1859. године; др СТЕВАН ТЕРЕНЧИН, окружни физикус, био до постављања др Јарослава Кужеља. Рођен је у месту Таља (Горња Мађарска) 1812. године, умро у Чачку 1890. као пензионер. У Чачку провео као лекар око три деценије (др В. Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац“, књ. II, стр. 14; књига умрлих цркве чачанске за 1890. год.); као „лекар варошки“ 1862. године наводи се и ПРОКОПИЈЕ КАРАЛИЋ, рођен 1822. године (др В. Перуничкић, цитир. дело, стр. 33); др МИЛОСАВ ПАВЛОВИЋ, „изванредни окружни физикус за сузбијање френге (сифилиса)“ 1860. године (др В. Перуничкић, цит. дело, док. бр. 357, стр. 694); др МИТАР-МИТА РАКИЋЕВИЋ, рођен у Губеревцима (Драгачево), медицину завршио у Кијеву (Русија), у Чачку се помиње као лекар од 1856. („Чачански глас“ бр. 29/1954.); др ФЕРДО РАЈИН, управитељ Окружне болнице у Чачку 1869. године (ИАЧ — Историјски архив Чачак, нерегистрована грађа); У свом животопису (рукопис), Ранко Тајсић, познати драгачевски трибун, помиње 1875. године у Чачку лекаре ЈОВАНА ПОРУВОВИЋА и СТЕВАНА КОВАЧА.

3. Владимир Стојанчевић: „Милош Обреновић и његово доба“, Београд 1966. стр. 314—315. Наводећи да су болнице почеле да се у Србији јављају тек од 1836. године, „када су основане војне болнице у Крагујевцу, Пожаревцу и Београду“, Стојанчевић, затим, каже: „Сем болница у Београду, Крагујевцу, и Пожаревцу, болнице су биле подигнуте и у Чачку, Карановцу (Краљево) и Љуприји...“

4. Др СТЕВАН МАЧАЈ, рођен у Будиму 1823. године, медицину завршио на Универзитету у Ерлангону (Немачка). После Шапца, премештен је 1859. године у Књажевац, а потом као окружни физикус у Зајечар. Познат као народни лекар и просветитељ, због чега га називају „незваним јунаком у историји наше медицине и тимочког краја“. Умро је у Београду 1889. године. (Др Владимир Станојевић: „Др Стеван Мачај“, Српски архив за целокупну медицину 1956., св. 10).

5. Биографске забелешке Косаре Кужељ-Тасовац о свом оцу др Јарославу Кужељу (ИАЧ, нерегистрована грађа); „Прослава 50-годишњице др Јарослава Кужеља“ („Драгачево“, лист радикалне странке од 7. јуна 1925. године).

6. Др Владимир Станојевић: „Историја медицине“, издање 1953. године, страна 1044—1045.

7. ИАЧ — нерегистрована грађа.

8. Ауторови подаци црпени из матичних књига умрлих чачанске цркве за 1876. годину (Скупштина општине Чачак — Матично одељење).

9. „Драгачево“, цитирани лист из 1925. године.

10. Косара Кужељ-Тасовац, цитиране забелешке, ИАЧ.

11. Сретен Поповић, свештеник, у Чачак дошао шездесетих година 19. века, са супругом Анђелијом, синовима Светозаром и Јаковом, ћерком Милевом и мајком Ружицом. Имао доста имања у Прислоници и Доњој и Горњој Трпчи. Умро је у Чачку 23. октобра 1879. године у 48. години старости. (Ауторови записи: „Сећања старих Чачана“ и матична књига умрлих цркве чачанске из 1879. године — Матично одељење Скупштине општине у Чачку).

12. Косара Кужељ-Тасовац, цитиране забелешке (ИАЧ).

13. Стеван Теренчин, био је окружни лекар у Чачку до 1881. године када је на ту дужност постављен др Јарослав Кужељ. Иначе, Теренчин је функцију окружног физикуса обављао више од тридесет година. Када је Окружно начелство 1855. године било премештено из Чачка у Карановац (Краљево), Теренчин је био тамо са службом и до повратка окружних надлештава поново у Чачак 1859. године, у Карановцу је био саградио и једну мању кућу. У Чачку је имао лепу кућу, која је очувана и до данас, 1972. године. Она се налази у Улици Бате Јанковића, преко пута Музеја револуционарне омладине, иза монтажне зграде предузећа „Седми јул“. Имала је напред доклат застакљен који је порушен. Лекар Теренчин је имао и имање у Љубићу, између школе „Танаско Рајић“ и „Сувог брега“. Тај потес је по њему, док је био ненасељен, називан „Теренчиновина“. (Погледај фус-ноту број 2).

14. ИАЧ — нерегистрована грађа — квита о припадностима болничког особља од 16. септембра 1869. године.

15. „Чачански глас“ број 342/1953. годину. „Народни лекар округа чачанског“ — сећање Савка Филиповића, учитеља на др Јарослава Кужеља у чијој кући је провео детињство.

16. Табелу умрлих у Окружној болници у Чачку урадио је аутор на основу података црпених из матичних књига умрлих чачанске цркве у периоду од 1868. до 1890. године. (Матично одељење Скупштине општине у Чачку).

17. О др Митру-Мити Ракићевићу види фусноту број 2.

18. О др Милосаву Павловићу види фусноту број 2.

19. Др мр. Војислав Марјановић: „Оснивање прве апотеке у Чачку у 19. веку године 1873.“ (у рукопису). Иван Стојшић је, најпре, отворио своју апотеку у згради према данашњем Тргу устанка, у којој је касније била „Општинска кафана“, затим срушена и на том простору подигнута бивша дирекција предузећа „Ратко Митровић“. Стојшић је преселио апотеку у један локал у близини некадашње основне школе, која је порушена (позната чардаклија „владичин конак“) и где је, најзад, подигнута зграда данашње Гимназије „Филип Филиповић“. Апотеку, која је носила назив „Св. Тројица“, купио је пре првог светског рата Радивоје Пантовић, апотекар. Иван Стојшић је умро 1909. године у Врњачкој бањи.

20. Табела рађена на основу ауторових забележака о социолошко-економским приликама Чачка и околине од 1800—1920. године. Извор података за морталитет и наталитет: матичне књиге рођених и умрлих чачанске цркве (Матично одељење Скупштине општине у Чачку).

21. Процена на основу прираштаја становништва између два званична пописа у Србији 1866. и 1884. године. Године 1866. Чачак је имао 1.922 (др Б. Перуничкић, цит. дело I), а 1884. године 3.137 становника (В. Караџић — Србија, опис земље, народа и државе). Према овоме, просечан годишњи прираштај износио је 67 становника.

22. Ауторови статистички подаци на основу извода из матичних књига умрлих чачанске цркве (Скупштина општина у Чачку — Матично одељење). На основу изведене евиденције умрлих на подручју Чачка и села Атенице, Кулиноваца и Лознице, године 1887. умрла су укупно 172 лица. Од тог броја у Чачку је умрло 99, од којих је 56 деце до 10 година старости. На подручју Чачка и ових села, од укупног броја умрлих, деце до десет година старости је 87, а међу њима је 54 деце до једне године. У примедби: „од чега је умро“ забележено је: три случаја дифтерије, 13 великог кашља, 10 запаљења мозга, 11 катара црева, пет фраса, четири великих богиња, петоро убрзо по рођењу, по једно од тетануса, запаљења ува и врунице, 22 од запаљења плућа, четворо од туберкулозе и 17 од „непознатих болести“. Подаци о болестима односе се само на 87 умрле деце.

Године 1901. на посматраном подручју Чачка, Атенице, Кулиноваца и Лознице умрло је укупно 162 лица. Од овог броја у вароши 42, а у селима 120. Из рубрике „због чега је умро“ види се да је 26 умрло од шарлаха, 4 од великог кашља, 7 од дифтерије, 32 од туберкулозе и 6 од запаљења мозга.

Године 1902. на истом подручју умрло је укупно 204 лица, од којих у вароши Чачку 87, а у селима 117. Заразне болести су забележене у следећим случајевима: шарлах 23, запаљење мозга 13, туберкулоза 19, дифтерија 10 и тифус 4.

Заразне болести, углавном, косиле су децу, тако да се и ови подаци о умрлим од таквих болести највише односе на децу до 10 година.

23. Наведене матичне књиге рођених.

24. Ауторове забелешке о социолошко-економским приликама Чачка и околине од 1800. до 1920. године. Извори: матичне књиге рођених цркве чачанске из тог раздобља и аутентична сећања старих Чачана.

25. Др Владан Ђорђевић (1844—1936), позната личност српског војног и грађанског санитета Србије у 19. веку. Иницијатор је израде првог санитарског закона у Србији, познатог као „Владанов закон“. Иначе, оснивач је Српског друштва Црвеног крста и Српског лекарског друштва. Био је министар

и председник српске владе. Познат по режиму „чврсте руке“ („владановштина“) — (Мала енциклопедија „Просвете“).

26. Напис поводом 50. годишњице рада др Кужеља у „Правди“ 1925. године.

27. В. Станојевић: „Историја медицине“, стр. 1046

28. На основу докумената Историјског архива у Чачку, као и аутентичних сећања старих Чачана које је аутор забележио, ево једног броја лекара, поред др Кужеља, који су били у Чачку од 1883. до 1900. године: др Павле Поповић (1883), др Заваџилх (1887), др Јован Станковић (1891), рођен на Убу 1859, др Мита Николић (1892), др Венцеслав Стејскал дошао у Чачак 1896. и ту био лекар преко три деценије, др Ђорђе Хадија (1897), др Александар Богдановић (пре 1900. године). После 1900. године, па до 1920. у Чачку су били лекари: др Крета Драгомировић, др Михаило Радовић, др Милан Стајић, хирург, др Густав Сајферт (умро од тифуса за време првог светског рата, сахрањен на чачанском гробљу).

За време српско-турског рата 1876. године у Чачку је била „Резервна војна болница“ која је основана ту још пре. На основу једног списка за плате у њој су се налазили: Адолф Улрих, Мостић, лекарски помоћник, г-ђа Златковић, л. пом., Фр. Кригел, Шоро, Аугустин Лазарет, Станоје Нешић, лек. пом., Мирослав Вајс, лек. пом., Светозар Арновљевић, лек. пом. и Стеван Матић, лек. помоћник. По суми која је исплаћена, могло би се закључити да је од њих једино Улрих био лекар, јер је он, на две квите, добио на име плате по 1.344 гроша, а сви други од 320 до 600 гроша (ИАЧ, нерегистрована грађа).

29. „Драгачево“, цитирани лист, из 1925. године.

30. Др Б. Перуничкић, цитирано дело II, док. 136, стр. 644—653.

31. ИАЧ, Фонд Фердинанда Крена, 31. октобра 1904. године.

32. ИАЧ — нерегистрована грађа, „поуке“ др Јарослава Кужеља, писане као распис општинама поводом неких епидемичних зараза.

33. ИАЧ — нерегистрована грађа — Жика Гавриловић, бивши економ Окружне чачанске болнице: белешке и сећања на др Кужеља.

34. Др В. Станојевић: „Др Јарослав Кужељ“, Српски архив за целокупну медицину 1957. св. број 1.

35. ИАЧ — „Списак блудница и чињених над њима прегледа“, нерегистрована грађа из 1881. године. Списак лично водио др Кужељ.

36. ИАЧ — Жика Гавриловић, цитиране белешке о др Кужељу.

37. ИАЧ, Ж. Гавриловић, цитиране белешке о др Кужељу, нерегистрована грађа.

38. Др В. Станојевић: „Др Јарослав Кужељ“, цитирано дело.

39. ИАЧ — „Поука о срдобољи“ — 1905. — нерегистрована грађа.

40. ИАЧ — „Поука о гушобољи“ — 1888. — нерегистрована грађа.

41. Ауторови записи: „Сећања старих Чачана“, Направа, инхалатор у кући Љуба Марковића, бившег обућара чачанског.

42. После поплаве 1896. године Западна Морава је код Чачка променила ток остављајући рукавац са мочварама. То се звало „Моравиште“ и налазило се на простору од данашњег Трга Ђуре Салаја, па према југу, ка „Циганмали“, односно испод кафане „Цар Лазар“. Место код „Цара Лазара“ звало се „Обала“, а код млина и аутобуске станице, односно почетка Ломине улице, „Врбак“. (Ауторове забелешке: „Сећање старих Чачана“).

43. Иза куће, др Кужељ је имао имање. Оно се простирало на неколико хектара и заузимало је простор између данашње црквене стамбене куће и Окружног суда, па идући ка Градском бедему и преко њега ка „Ловачком дому“. Код „Ловачког дома“ била је обала Мораве коју је др Кужељ подзидао у дужини од око 200 метара да би имање заштитио од поплаве. (Ауторови записи: „Сећање старих Чачана“).

44. Извештај пуковника Најперга из 1718. године. — Споменик САН 96. — Београд 1948. На једном месту, у том извештају, каже се: „eine kleine und sehr schlechte Palanka“.

45. Косара Кужељ — Тасовац, цитиране биографске забелешке о др Кужељу — ИАЧ — нерегистрована грађа.

46. Др В. Перуничкић, цитирано дело II, док. бр. 140.

ДР ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ

47. Старијар Српског археолошког друштва, бр. 2, Београд 1884. године. У њему се каже: „Од г. Јарослава Кужеља, окружног физикуса у Чачку, добило је друштво два сребрна новца цара Уроша, три сребрна Вукашинова, два сребрна кнеза Лазара и један сребрни Сигисмунда од год. 1597.“

48. После продаје куће, пре првог светског рата, др Кужељ је једно време становао код Танасија Илића, у Улици кнеза Милоша, потом до одласка из Чачка, у кући Станише Коларевића, бившег пекара, у Улици кнеза Милоша број 4. (Ауторове забелешке „Сећања старих Чачана“).

49. Косара Кужељ — Тасовац, цитиране забелешке — ИАЧ — нерегистрована грађа.

50. Ж. Гавриловић, цитиране забелешке — ИАЧ, нерегистрована грађа.

51. ИАЧ — нерегистрована грађа 1925.

52. ИАЧ — нерегистрована грађа — Ауторове забелешке „Сећања старих Чачана“.

53. ИАЧ — нерегистрована грађа

54. Ауторове забелешке „Сећања старих Чачана“. Сећања на испраћај др Кужеља из Чачка: Косаре Радичевић (89 година), Лепосаве Пајовић (84 године), Милисави Терзића, бив. трговац (93 године) и других.

LE DOCTEUR JAROSLAV KUZENY

(Sa vie, son travail et Serbie à son époque)

Né au village de Neissorge près de Broumow (ancienne frontière entre la Silésie et la Bohême) en 1846 de père Carol, chef de la douane, et de la mère Anna, Jaroslav Kuzeny a fait, après des études secondaires à Prague, sa médecine à Vienne. Il a été promu docteur de médecine générale le 11 juin 1875.

Répondant à l'appel du gouvernement serbe de l'époque, lancé à tous les pays amis, demandant l'aide en cadres et matériel médical, le docteur Kuzeny vient en Serbie l'année de sa promotion. Il entre en volontaire dans l'armée serbe et avec le grade de capitaine IIe classe il est en 1876 envoyé au front. La Serbie était alors en guerre avec la Turquie.

A la fin de la guerre, en 1878, il est déjà nommé, sur sa demande, le médecin de la ville de Cacak. Il s'y marie. Médecin très consciencieux et jeune homme capable il est élu à la commission pour l'élaboration de la première loi sur la santé en Serbie. Ensuite il est nommé secrétaire de la Section sanitaire du Ministère de l'Intérieur; Il reste à ce poste jusqu'en 1881 où, pour des raisons familiales, il quitte Belgrade pour revenir à Cacak, ou poste du médecin du département de Cacak et directeur de l'hôpital départemental. C'est là qu'il atteint l'âge de la retraite, en 1906 il se retire. Il a vécu à Cacak jusqu'en 1927, année où il déménage à Zagreb, pour y mourir en 1928.

Le docteur Kuzeny a pris part aux trois guerres, de 1912, 1913 et 1914, dont il est sorti avec de nombreuses décorations et avec l'auréole d'un personnage légendaire. Par ses connaissances professionnelles, son activité de publiciste, ses conceptions humanistes et son travail à l'éducation du peuple, le docteur Kuzeny est une des figures marquantes du monde médical serbe de la fin du XIXe et des débuts du XXe siècle. Il a sillonné les centaines de kilomètres du département à cheval, laissant dans chacun des villages les traces de son travail sur le plan aussi bien culturel que de santé. Il aidait aussi les paysans en leur enseignant de nouvelles méthodes agricoles et leur conseillant les cultures à semer. Son oeuvre en fait un des héros de la lutte contre l'état arriéré du peuple serbe.

Miroslav-Mile MOJSILOVIĆ

Сл. 1 Др Јарослав Кужељ (први с десна, седи) после промоције за лекара 1875. године

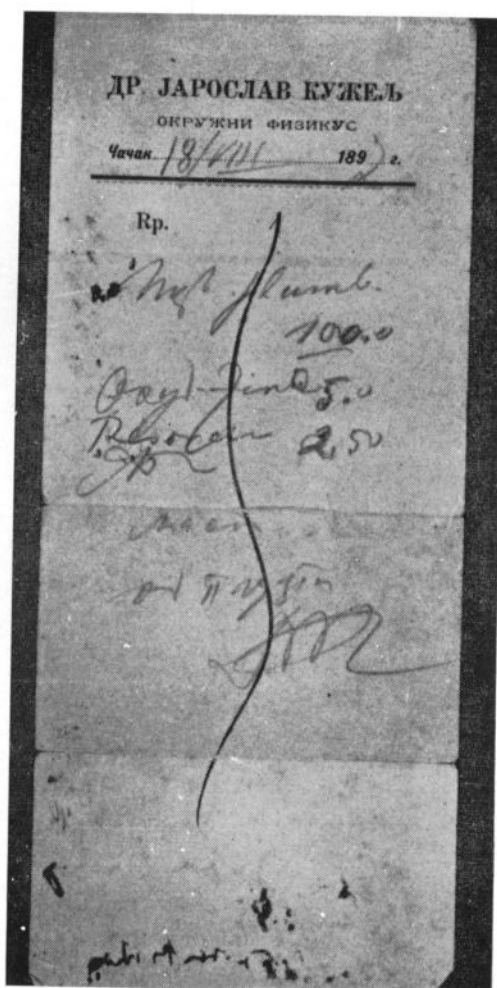
Сл. 2 Др Кужељ са супругом Милевом 1891. године

Сл. 3 Породична кућа Др Кужеља

Сл. 4 Др Јарослав Кужељ 1915. године

Сл. 5 Рецепт Др Јарослава
Кужеља